

Aynur Yaşar qızı Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının magistrantı
aynumammadli96@gmail.com

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN MƏTBƏƏ YARATMAQ TƏŞƏBBÜSÜ

Xülasə: Məqalədə mətbuat şüurunun yaranması, inkişafı və mətbuat ənənələrinin davam etdirilməsi yolunda Azərbaycanın maarifpərvər simalarından olan Mirzə Fətəli Axundzadənin fəaliyyəti işıqlandırılmış, dahi ədibin mətbəə quruculuğu sahəsində gördüyü işlərə diqqət yetirilmişdir. Xüsusilə dövrün çətinliklərinə baxmayaraq Mirzə Fətəli Axundzadənin müəllimi və yaxın dostu olan Mirzə Şəfi Vazeh ilə birgə mətbəə yaratmaq, Azərbaycan və digər dillərdə kitab çap etmək təşəbbüsünün diqqətə layiqdir. Böyük ədibin zəngin epistolaryar irsinə nəzər yetirdikdə aşkar olur ki, kitab mədəniyyəti və mütaliəsi, qəzet və mətbəə quruculuğu işləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Açar sözlər: Mirzə Fətəli Axundzadə, mətbəə, mətbuat, kitab mədəniyyəti, qəzet fəaliyyəti.

Aynur Yash gizi Mammadli
Mirza Fatali Akhundzadeh's struggle to create a printing house

Abstract: The article highlights every step taken by Mirza Fatali Akhundzadeh, one of the enlightened figures of Azerbaijan, to establish and develop the press consciousness, to continue the traditions of the press, and focuses on the work of the great writer in the field of printing. Particularly, Mirza Fatali Akhundzadeh's initiatives with his teacher and close friend Mirza Shafi Vazeh to establish a printing books in Azerbaijani and other languages, despite the difficulties of the time, are noteworthy. Looking at the rich epistolary heritage of the great writer, it was found that book culture and reading, newspaper and printing work are still relevant today.

Keywords: Mirza Fatali Akhundzade, printing house, press, book culture, newspaper activities.

Айнур Яшар кызы Мамедли
Попытки Мирзы Фатали Ахундзаде создать типографию

РЕЗЮМЕ: В статье освещается каждый шаг Мирзы Фатали Ахундзаде, одного из просвещенных деятелей Азербайджана, в становлении и развитии печатного сознания, продолжении печатных традиций, и делается акцент на деятельности великого писателя в области книгопечатания. В частности, следует отметить инициативы учителя и близкого друга Мирзы Фатали Ахундзаде Мирзы Шафи Вазе по созданию типографии и изданию книг на азербайджанском и других языках, несмотря на трудности времени. Глядя на богатое эпистолярное наследие великого писателя, стало понятно, что книжная культура и чтение, газеты и книгопечатание актуальны и сегодня.

Ключевые слова: Мирза Фатали Ахундзаде, полиграфия, пресса, книжная культура, газетная деятельность.

Azərbaycan xalqının milli şüurunun oyanışında, söz azadlığının inkişafında şübhəsiz ki, mətbuatın özünəməxsus yeri var. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın maarifpərvər şəxsiyyətləri və ziyalıları mətbəələri, mətbuatı "dövrün aynası, xalqın gören gözü, eşidən qulağı, danışan dili" adlandırmışlar [1, s. 4]. Bu baxımdan xalqın dirçəliş yoluna qədəm qoymasında, dövlətçilik ideyalarının meydana gəlməsində, ictimai fikir və əlaqələrin formalaşmasında mətbuatın rolu əvəzolunmazdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Səid və Cəlil Ünsizadə qardaşları, Sultan Məcid Qənizadə, Cəlil Məmmədquluzadə kimi maarifpərvər simalar mətbəələrin yaradılması, milli dildə kitab çap edilməsi, qəzet buraxılması şüarının ön qabaqcıl nümayəndələridir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada kitab nəşrinin genişlənməsi Azərbaycanda da bir çox ziyallılarımızın milli mətbuat yaratmaq, mətbəələr açmaq arzusunu xeyli möhkəmləndirmişdi. Təbrizdə ilk çap dəzgahının quraşdırılması, Şuşada ilk mətbəənin fəaliyyətə başlaması kitab nəşrinin və dövrü mətbuatın əsasını qoymağa sövq edirdi.

XIX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan dilində dövrü mətbuat yaratmaq, kitab nəşrini nizama salmaq üçün mətbəə açmaq məsələsinə üzə çıxardan, dövlət adamlarının və ziyalıların fikirlərini bu işə cəlb edən şəxsiyyətlərdən biri Mirzə Fətəli Axundzadə idi. O, kitablara xüsusi məhəbbətlə yanaşaraq, kitabı zülmətdən qaranlığa gedən yolda müdriklik mənbəyi kimi görürdü. Görkəmli maarifçi çox çətin bir şəraitdə kitab mədəniyyətinin tərəqqi etməsində müstəsna rol oynamış, mətbəə yaratmaq uğrunda çalışan ilk mübarizlərdən biri kimi tarixə düşmüşdür [6].

Kitab mədəniyyətinin incəliyinə bələd olan Mirzə Fətəli Axundzadə öz xalqının kitab həvəskarlarını, o cümlədən məktəbliləri sevindirmək üçün hökumətə çoxlu müraciətlər edirdi. O, Qafqaz canişini general Qolovinə yazırdı: "Müsəlman dillərində kitab çox azdır. Bu ehtiyac Qafqazdakı məktəblərdə özünü daha çox göstərir. Bunun səbəbi tamamilə aydındır. Kitablارın çoxu əlyazmasıdır, çap kitabı isə azdır. Çünki bu yaxınlardakı müsəlman hökumətlərində mətbəə yox idi. Bir az bundan qabaq Türkiyədə titografiya, Hindistan ilə İranda isə litografiya açılmışdır" [6, s. 24].

Mirzə Fətəli Axundzadə istəyirdi ki, kitablار, qəzetlər, jurnallar maneəsiz çapdan çıxaraq oxucular üçün əlçatan olsun. O, bu məqsədi həyata keçirmək üçün müəllimi və ən yaxın dostu olan Mirzə Şəfi Vazehlə bərabər Tiflis şəhərində mətbəə açmaq üçün cəhd göstərmişdi.

Mirzə Fətəli və Mirzə Şəfi 1832-ci ildə Gəncə şəhərində tanış olmuşdular. Mirzə Şəfi ilə görüşü gənc Fətəliyə həyatı daha yaxşı dərk etməyi, dünyaya yeni bir pəncərdən baxmağı öyrətmişdi. Professor Feyzulla Qasımzadənin yazdığı kimi, "Bu tanışlıq zamanı Mirzə Şəfi Gəncədə kitab üzü köçürməklə məşğul idi. Mirzə Fətəli Axundzadə isə atalarının xahişi ilə hər gün bu şəxsdən nəstəliq xəttini öyrənməli idi" [6, s. 9].

1841-ci ilin yanvar ayında Axundzadə Qafqaz canişini general Qolovinə təqdim etdiyi məruzəsində bildirirdi ki, Mirzə Şəfi ilə birgə türklər üçün Tiflisdə Azərbaycan dilində kitab çap etmək və mətbəə açmaq istəyir. O, ərizəsində sübut etməyə çalışır ki, ərəb, fars, türk dillərindən ibarət olan əsərlər azərbaycanlı oxucular üçün anlaşılmır. Axundzadə belə düşünürdü ki, azərbaycanlı oxucular

"fars dilində yazılan kitabları anlamaq üçün 2, türk dilində yazılan kitabları anlamaq üçün isə 3 dil bilməyə məcbur olurlar" [6, s. 23].

Mirzə Fətəli Axundzadə mətbəə üçün litoqrafiya daşı və dəzgahının verilməsini, litoqraf ayrılmasını, 1000 manat gümüş pul borc verilməsini və Azərbaycan mətbəəsində özünün nəzərdə tutduğu yazıçıların əsərlərinin çap edilməsini də xahiş etmişdi [6, s. 24].

1841-ci ilin yazında Rusiyanın daxili işlər naziri Azərbaycan türkləri üçün Tiflisdə müvəqqəti olaraq mətbəə açılana qədər litoqrafiya (daşbasma) açılmasına icazə verdi. Lakin çar hökuməti 1000 manat pulu verməkdən imtina edərək Axundzadə ilə Vazehin mətbəə açmaq təşəbbüsünü nəticəsiz qoydu.

Burada Mirzə Fətəli Axundzadənin bir fikrini xatırlamaq yerinə düşər: "Oxumuşların sayı çox olan ölkələrdə təfəkkür sahiblərin sayı da çox olur. Təfəkkür sahiblərinin çox olduğu ölkələrdə isə həyatın bütün sahələrində xalq gündən günə tərəqqi edə bilər" [3, s.49].

Təəssüf ki, Mirzə Fətəli ilə Mirzə Şəfi sonralar da kitab çap etmək arzularını həyata keçirə bilmədilər.

R.Mahmudov "Azərbaycan jurnalistikasının banisi" adlı məqaləsində yazır: "Yeni əlifba uğrunda mübarizə apardığı dövrdə Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan dilində kitab, qəzet nəşr etmək üçün çox çalışmışdır. Lakin onun ələhdarları nəşriyyat işinin Axundzadənin əlində güclü bir vasitəyə çevrildiyini görərək qəti müqavimət göstərmiş və bu təşəbbüsün də baş tutmasını qoymamışdılar" [6, s. 26].

Həmin dövrdə Mirzə Fətəlinin yazıçı dostu Mirzə Mülküm xan da mətbəə açmaq fikrinə düşmüşdü. O, yaradacağı mətbəədə öncə bir sıra yazıçı və alimlərin əsərlərini çap etmək istəyirdi. Mirzə Mülküm xan Axundzadənin ən qiymətli əsərlərindən biri olan "Kemalüddövlə məktubları" bədii-fəlsəfi traktatını çap etdirəcəyini demişdi [6, s. 32].

Lakin 1872-ci ildə Mirzə Mülküm xan mətbəə yaratmaq arzusundan əl çəkmiş, bu yolda isə bütün dəstəyini Axundzadə ilə birləşdirmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadə isə 31 il sonra özünün və Mirzə Mülküm xanın yaratmaq istedikləri, amma həyata keçirə bilmədikləri mətbəə açmaq uğrunda mübarizələrini bu sözlərlə bildirir: "İxtira etdiyim əlifba ilə mətbəə təşkil edib, kitab və qəzet çap etməyə başlamaq imtiyazını istədim. Lakin mənim xahişimi rədd etdilər" [6, s. 35].

Mirzə Fətəli Axundzadə kitab nəşri ilə bərabər qəzet nəşrinə də cəhd göstərmiş və dövrün maarifpəver ziyalıları bu şərəfli məqsəd yolunda ruhlandıraraq onlara stimül olmuşdur. Mirzə Mülküm ən böyük arzusunun mətbəə açmaq olduğunu ona bildirmiş və ondan kömək göstərməsini xahiş etmişdir. Mirzə Fətəli bu təklifi böyük məmnuniyyətlə qəbul etməsinə baxmayaraq o zamankı tarixi şərait Mirzə Mülküm xanın da mətbəə açmaq arzusuna və cəhdlərinə mane olmuşdu.

Bunu Mirzə Fətəlinin 8 iyun 1871-ci ildə dostu Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktubunda daha aydın görə bilərik: "Mirzə Mülküm xan yazır ki, bir neçə illik zəhmətini və çoxlu xərcim tamamilə hədəf getdi. Hətta xüsusi mətbəə, alət və ləvazimatını da hazırlamışdı" [6, s. 27].

Axundzadənin mətbəə açmaq, milli dildə qəzet buraxmaq arzusunu demək olar ki, dövrün müasirləri və yazıçıları da daxil olmaqla hər kəs bilirdi. Müraciətləri

qəbul olunmasa belə o, bu arzusundan tam əl çəkməmişdi. Buna görə də Mirzə Fətəlinin bu sahədəki təşəbbüsləri, atdığı hər bir addım gün keçdikcə danışılır, hətta, bəzi müəlliflər Mirzə Fətəliyə müraciət edərək kitablarının nəşri üçün kömək istəyirdilər. Onların sırasında müxtəlif vəzifələrdə çalışan dövlət adamları da yer tuturdu. Axundzadəyə o dövrün yazıçıları və ziyalıları tərəfindən kitablar göndərilir, bu məqsədlə onun həm əsər barəsində rəyini bilmək istəyirdilər, həm də mətbəə də çap etdirmək kimi məsələlərdə müraciətlər ünvanlayırdılar.

Fransanın Tehran səfirliyində çalışan M.Nikola 12 dekabr 1874-cü ildə Mirzə Fətəliyə müraciətlə belə bir məktub göndərmişdi: "Kitabım barədə söhbəti bitirdim. Kitabımın çap olunması işində sizin vasitəçilik göstərməyinizi, həmçinin bu məsələdən söhbət düşən yerlərdə mənim əsil məqsədim ətrafında fikir deməklə, bu xüsusda heç bir tərəddüd etmədən öz əqidənizi yazıb mənə göndərməyinizi dostcasına xahiş edirəm" [6, s. 34].

Axundzadə mətbəə quruculuğu yolunda addımlayarkən düşünürdü ki, hər bir mətbəədə müxtəlif ölçülü şriftlər olmalıdır. Verəqlərdə hərflər çap olunmazdan əvvəl isə oxucuların təhsil və yaş göstəriciləri nəzərə alınmalı, hər cür mətbəə məhsulunun keyfiyyəti hesablanmalıdır. O, çapçılıqda mətbəəni daha üstün tutur, litoqrafiyanı isə qəbul etmirdi. Düşünürdü ki, "gələcəkdə yadigar qoyub getdiyimiz kitablar, mətbəə üzü görməyə layiq olsunlar" [6, s. 38].

Mirzə Fətəli Axundzadə mətbəəçilikdə təkcə Azərbaycan dilində deyil, başqa dillərdə də nəşrlərin vacibliyini vurğulayırdı. Tiflisdə açmaq istədiyi mətbəədə ayrı-ayrı dillərdə kitab, qəzet çap etmək isəyir və bu xüsusda rus, fars, eləcə də başqa dillərdə olan ədəbiyyat nəşrlərinin oxuculara əlçatan olmasını hədəfləyirdi. Ədib çap olunan nəşrlərin bədii tərtibatına da fikir verir, bunu kitab və mütaliə mədəniyyətinin ən vacib məsələlərindən olduğunu bildirirdi. Mirzə Fətəli Axundzadənin kitabçılıq, mətbəəçilik, nəşriyyat işi sahəsindəki bilikləri, Azərbaycan xalqına miras buraxdığı qiymətli əsərləri və mətbuat işindəki təşəbbüsləri unudulmazdır.

Azərbaycanda dövrü mətbuatın təməli Həsən bəy Zərdəbinin baş redaktorluğu ilə 1875-ci il iyul ayının 22-də qoyuldu. Xalqın maariflənməsi və özünüdərk prosesinə təkan verməyə çalışan ziyalılarımız "Əkinçi" qəzetinin nəşrini yüksək qiymətləndirmiş, Həsən bəyə isə bu yolda xeyir-dualarını bildirmişlər.

Milli dildə qəzet yaratmaq arzusunu həyata keçirə bilməyən Mirzə Fətəli Axundzadə bu qəzetin nəşrinə, çapına, yayılmasına can yandıran insanlardan biri olmuşdur. Axundzadə ilə Zərdəbi arasında məktublaşmalar göstərir ki, kitab nəşri ilə bərabər qəzet nəşri üçün də dövlətdən icazə almağı "böyük bir bəla" olaraq görən Zərdəbi bir sıra maneələri aradan qaldırmaq üçün Mirzə Fətəlinin evinə gedib gəlir, bu ziyarətlər zamanı isə abunəçi toplanılması üçün hər iki ədib böyük bir həvə və səylə çalışırdılar [5, s.12].

Axundzadə Həsən bəy Zərdəbinin tez-tez görüşdüyü ən önəmli şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Hətta ehtimal olunur ki, Zərdəbi qəzetin nəşrinə Axundzadənin vasitəsilə icazə almışdır. Axundzadə kimi Zərdəbi də kitab və mətbuat nəşrinə yüksək qiymət vermiş, kitaba "qiymətli xəzinə" kimi baxmışdır.

Axundzadə və Zərdəbi arasında olan əlaqələr, məktublaşmalar öz töhfəsini vermişdi. Belə ki, "Əkinçi" qəzetinin ilk sayından sonra yaradıcılıq əlaqələri daha da genişlənərək Axundzadənin qəzetlə əməkdaşlıq etməsinə gətirib çıxarmışdı. Mirzə

Fətəli qəzetin dilinin, orfoqrafiyasının, mətnin mənalılığının və digər xüsusiyyətlərin düzgünlüyünə diqqətlə fikir verir, hər hansı bir səhv gördükdə isə bunu mütləq Zərdəbiyə yazılı sürətdə bildirirdi.

Axundzadə "Əkinçi" qəzetinin nəşr olunan bir elanında mətnə orfoqrafik səhvlərə rast gəlmişdi. O, Zərdəbiyə ünvanladığı məktubların birində yazır: "Qəzetinizin şriftindən mən fəvqəladə razıyam. Ancaq sizin azərbaycanca məktubları hazırlayan mühərrirdən çox narazıyam. O, Azərbaycan dilini bilmir. Buna görə də kiçik bir elanda bağışlanılmaz səhvlərə yol vermişdir. Həmin bu mühərriri ərəb qrammatikasını bilən, fars və türk dillərinə bələd olan başqa bir savadlı adamla əvəz etmək lazımdır" [1, s. 21].

Məktubun sonunda qəzetin proqramının özünə göndərilməsini xahiş edən Axundzadə beləcə "Əkinçi" qəzetində ömrünün sonlarına kimi "Vəkil-i naməlum-i millət" imzası ilə əməkdaşlıq etmiş, buda "Əkinçi" qəzetinin və mətbuat tariximizin səhifələrində əlamətdar hadisə kimi iz buraxmışdır.

"Bizim bütün söylərimizin faydası ancaq xalqa aiddir" [5, s. 12] deyən Axundzadə mətbuat və kitab nəşrinə mane olmaq istəyən dövlət adamlarına demək istəyirdi ki, mətbəə, qəzet, kitab və s. bunların tərəqqi etdiyi ölkələrdə həm insanlar gündən günə savadlanır, həm də müxtəlif sahələrdə yüksək nailiyyətlər əldə olunur. Mirzə Fətəli Axundzadənin dövlət adamlarına yazdığı məktublarda çox vaxt mətbəəsizlikdən şikayətləndiyi də məhz bununla bağlı idi.

Axundzadənin maarifçilik fəaliyyətlərindən aydın olur ki, mətbəə qurmaq onda sadəcə bir həvəs deyildi. O, sözün əsl mənasında xalq üçün yaşayırdı, xalqın gözünü açmaq üçün yazıb-yaradırdı. Doğrudur, dahi şəxsiyyət ən böyük arzusunu həyata keçirə bilmədi, amma gördüyü işlərlə həm milli mətbuat tarixində, həm də Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi yaşamaq haqqı qazandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşırılı A. Azərbaycan mətbuat tarixi. – Bakı: Elm və Təhsil, 2009. – 172 s.
2. Quliyeva Q. Mirzə Fətəli Axundov və mətbuat. – Bakı: Kəsp, 2012. – 12 s.
3. Mirzə Fətəli Axundzadə irsinin kitabxanalarda təbliği: Metodik tövsiyə / ixt. red. və burax. məsul K. Tahirov; red G. Səfərliyeva; Mirzə Fətəli Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. – Bakı, 2012. – 73 s.
4. Şahverdiyev A. Azərbaycan mətbuat tarixi. – Bakı: Təhsil, 2006. – 248 s.
5. Zəkiyev İ. Mirzə Fətəli Axundov kitab, kitabxana, və mütaliə haqqında. – Bakı: Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, 1975. – 39 s.
6. Zəkiyev İ. Mirzə Fətəli Axundov və kitab mədəniyyəti. – Bakı: Azər nəşr, 1974. – 80 s.